

תוכן העניינים

יא	דברי תודה
יג	הקדמה
טו	הנחיות לקוראים
1	על הספר ומחברו
1	משפחת פון מולינן בברן (שווייץ)
3	אברהארד פרידריך פון מולינן
7	סקר הכרמל של פון מולינן
7	היבטים גאוגרפיים
9	היבטים לשוניים ואתנוגרפיים
16	היבטים אחרים
18	אברהארד פון מולינן והשפעתו על חקר הכרמל

חלק ראשון – סקירה כללית

23	א. מבוא
26	1. הערות לשוניות
28	2. מיקום גאוגרפי, אורוגרפי והידרוגרפי
35	ב. גאולוגיה, אקלים, פלורה, פאונה
35	1. גאולוגיה
36	2. אקלים
38	3. פלורה
45	4. פאונה
52	ג. האדם
52	1. הגזע

	2. הדת: מוסלמים, דרוזים, פרסים, קתולים, פרוטסטנטים,
55	בני דת ישראל (יהודים)
58	3. התרבות
58	(א) רועים ואיכרים
60	(ב) מראה הכפרים והבנייה בהם, מבנים ומתקנים אחדים
66	(ג) מקומות פרנסה
70	(ד) תזונה
72	(ה) לבוש
75	(ו) חיים פרטיים
80	נספח: שמות ושמות משפחה
88	(ז) הכנסת אורחים
90	(ח) חגיגות דתיות, אתרים קדושים ואמונה עממית
101	(ט) בילויים, ריקודים ושירה
109	(י) היחסים בין הכפרים לבין עצמם
111	4. מנהל, חברות בקהילה ובמוסדות המדינה, הכפרים ותחומיהם
115	נספח פולקלוריסטי

חלק שני – תיאור הכרמל וממצאיו

	1. מנזר הכרמל
121	שרידי מנזר סנט מרגרטה בוואדי עין אס-סיאח (נחל שיח)
134	2. המדרון הצפוני של הכרמל המשתייך לתחום חיפה
135	הכרמל הגרמני
138	ואדי רשמיא [נחל גיבורים]
163	3. אט-טירה
196	4. בלד אש-שיח'
198	5. אל-יאג'ור
206	6. רכס הכרמל עד עספיא
226	7. המחרקה
244	8. ואדי פלאח ואד-דאליה
272	9. אם אז-זינאת
278	10. עת'לית'
	11. החלק הדרומי של מדרון הכרמל המערבי עד לוואדי אל-פרידיס;
297	עין חוץ', אל-מאזאר, ג'בע, עין ע'זאל ואל-פרידיס
307	12. אכזם

322	13. מישור החוף המערבי דרומית לעת'לית' עד לנחל התנינים;
348	אצ-צרפנד, כפר לאם וטנטורה
364	14. הח'שם והמושבות היהודיות
367	נספח: הכתובת השומרנית מאס-סינדיאנה מאת הקונסול ד"ר שרדר
409	לוח 1: שמות המקומות וזיהוים
427	לוח 2: מונחים ערביים, תעתיקיהם ותרגומם
441	רשימת מקורות וקיצורים
443	מפות
	מפתח

הקדמה

שנינו גדלנו בילדותנו באותה שכונה על הכרמל, שכונת זיו שבנווה שאנן, במרחק של אך 400 מטרים זה מזה. אותו נוף קדומים של ההר הותיר את חותמו העמוק בעיצוב הדמות של כל אחד מאתנו. כינינו אותו 'ההר', אותה ככרת ארץ עטורת אורנים ועטורת צמחייה עשירה לאורך כל ימות השנה, המשנה את גוניה וניחוחותיה חליפות. ההר, על גאיותיו הבראשיתיים ומכמניו העתיקים, היה תמיד מקור להשראה ולבריחה מחיי היומיום של עיר הפועלים חיפה וכה שונה ומסתורי במהותו. כילדים, שוטטנו בשדות הבור הפתוחים שבין הטכניון לאוניברסיטה של היום. בקרבת שני בתינו שכן בין הסלעים, עטורי צמחי האביב הרוויים, האתר הפרהיסטורי של אַעֲרָאק אֶז־זִיע'אן, כלוטש עיני-עבר לעבר המתבונן, בכיליון של שנות דור, לפענח צפונותיו ועטוי מסתורין והילה של הלא-נודע. אין זו יד המקרה, אפוא, שדרכינו נפגשו להן, בהצטלבות דרכים פתלתלה של החיים, שכן אותם נופים נתגלו לנו בטיולינו במרחק-לא-מרחק מן הבית.

אותם נופי קדומים ושבילים עטורי פרחים וחורבות שבו גם את נפשו של גרף ד"ר אברהארד פון מולינגן השוויצרי. כיצד עמד הר זה, הר הכרמל, בתחרות קשה עם נופיה המדהימים של ארצו? נראה כי התשובה נעוצה לא רק בנוף הירוק-עד של הכרמל, בצמחייתו ובטופוגרפיה הציורית שלו, אלא בעצם ההליכה בנוף הקדומים שלו, המחבר בין הפוסע בשביליו לבין ארצות המקרא ונתיבותיה העקלקלים של ההיסטוריה לתקופותיה. פון מולינגן לא התעניין רק בנופים אלא גם בממצאים ההיסטוריים ובמיוחד באדם; האדם, כחלק מן הנוף. בני האדם שהתיישבו בכרמל נראו בעיניו כמי שיכולים לשפוך אור על האזור ביחס לתקופות הקדומות ביותר.

אין זה מפתיע שבאחד מטיולינו המשותפים בנופיו של ההר נתרקמה לה יחדיו המחשבה כי יום אחד נתרגם את הספר, הספר על 'ההר'. היה זה לפני מספר שנים, באביב מזהיר שרק הכרמל ניחן בו. בסיוור של מורי הפקולטה למדעי הרוח באתרי הכרמל התחוויר לנו כי החלום לראות את הספר במהדורה עברית משותף לשנינו. עד מהרה ניגשנו למלאכה והשקענו בה, במשך שלוש שנים תמימות, את מיטב יכולתנו ואת הידע שצברנו על הכרמל. עשינו שימוש בחלקיו השונים של הספר המקורי ובמפות שנספחו לו. ואולם,

לא בתרגום גרידא מדובר. זמן רב חלף מאז חיבור הספר, שיצא לאור לפני יותר מ-100 שנים. לפיכך הוספנו מאות רבות של הערות שוליים, ובהן צוטטו מרב המאמרים, הספרים והסקרים שנערכו בכרמל מאז ועד העת האחרונה, וזאת בנפרד מהערות השוליים המקוריות של פון מולינן, שהושארו במקומן. נוסף על כך, זיהוי האתרים המופיעים בספר ובמפה המקורית אפשר לנו לערוך רשימה מלאה של מאות שמות, שרובם נעלמו מן הזיכרון הקולקטיבי ומהשימוש היומיומי של תושבי ההר כיום, כמו גם מן המפות של ימינו.

חוקרים לא מעטים הכירו את הספר, ובעיקר אנשי הסקר הארכאולוגי של הכרמל, יעקב עולמי ז"ל ופרופ' אברהם רונין יבדל"א, וכן ארכאולוגים שנזקקו לתיאוריו של פון מולינן לצורך מחקר נקודתי זה או אחר, וראש וראשון להם הנו פרופ' שמעון דר, החופר המובהק של הכרמל בדורנו. עם זאת נמנעו סוקרים, מטיילים ועורכי חיבורים שונים של הכרמל משימוש בתוכני הספר המונומנטלי הזה, בהיעדר יכולת לקרוא גרמנית. אכן, ככל שיראה הדבר מוזר, מאז פורסם הספר של פון מולינן, ב-1908, לא הופיע אף ספר מדעי מקיף וכוללני כל כך על הכרמל, ומעט הספרים בעברית שפורסמו על אודות הכרמל, דלים ממנו בהרבה.

אנו נרגשים, אפוא, להגיש לקורא העברי את ספרו של אברהם ארד פון מולינן כחוליה מקשרת בין נוף ילדותנו ואהבתנו המשותפת אל הכרמל למחקרינו כיום – האחד מהכיוון של השפה הערבית וחקר הדיאלקטים של ארץ ישראל, האחר מהכיוון של חקר הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל. שנינו נחשפנו במהלך מחקרנו לתולדות חיפה והכרמל מחד גיסא ולפן הלשוני של תושבי חיפה והכרמל משלהי המאה התשע עשרה מאידך גיסא, ומנתיבות אלו – לספרו יוצא הדופן של פון מולינן.

אנו מקווים כי בכך יתמלא חלל גדול בהכרת הכרמל ותולדותיו בעת החדשה, וכי המהדורה העברית של ספר זה תשמש רבים בקרב ציבור אוהבי הכרמל, חוקריו, מטייליו והעוסקים בשימורו ובפיתוחו כחבל גאוגרפי ייחודי. מי ייתן ופיתוחו של חבל ארץ זה לא יפגע במכמני הטבע, האדם וההיסטוריה הבראשיתית שלו למען הדורות הבאים.

אהרון גבע קלינברגר ויוסי בן-ארצי, אוניברסיטת חיפה, הר הכרמל, חיפה

הנחיות לקוראים

התרגום מגרמנית נאמן למקור והוא משלב בין תרגום מילולי ובין הרצון להיצמד למשמעות הטקסט המקורי, על מנת להעביר את המסר של אברהארד פון מולינן מחד גיסא ואת רוחו של המחבר מאידך גיסא.

הערות השוליים של פון מולינן בספרו המקורי מופיעות באותיות מודגשות. הערות השוליים שהוספנו מופיעות באותיות רגילות.

סוגריים עגולים בטקסט הם כפי שסימנן פון מולינן במקור, ואילו סוגריים מרובעים הם הבהרות ותוספות שלנו בגוף הטקסט וההערות. הציון נ"ת בהערות השוליים, משמעו "נספח תיקונים", כלומר נספח ההערות וההשלמות שהוסיף פון מולינן עצמו בסוף ספרו, ואנו שילבנו אותן בגוף הערות השוליים בספרנו, על מנת להקל את שטף הקריאה.

לעתים היה צורך בשימור התעתיק של המילים בערבית במקור, בעיקר במקרה של שימור ההגייה המקורית של שירי עם. התעתיק של המקומות מן השפה הערבית הוא על פי נוהג מקובל בתחום ומשקף, ככל שניתן, את ההגייה המקורית.

רוב התצלומים שבספר, ככל הנראה משל פון מולינן עצמו, הם סריקות מן המקור והדבר ניכר לעתים באיכותן.

בספר המקורי מופיעים לעתים קטעים באות מוקטנת. לנוחות הקוראים העדפנו להשתמש בספרנו בגופן אחיד בגודלו.

להלן פירוט העיצורים החריגים:

ו: על פי רוב כמו w במילה האנגלית was, אלא אם קיים ניקוד מעל אימות הקריאה בעברית לשם הארכת ההברה, למשל במילה ואדי שתבוטא wadi, והמילה זיתון תבוטא zaytun. ככלל על תנועה ארוכה יופיע קו; לעתים נדירות יופיע וו (שני ווים) לשם הדגשת הקריאה w.

ת' (ث): כמו th במילה something. עיצור בין-שני.

ח (ح) לעומת ח' (خ): (קרובות אטימולוגית בשפות שמיות כמו 'אח' בעברית לעומת אח' בערבית, כאשר בעברית מודרנית המילה 'אח' נהגית באופן זהה למילה אח' בערבית). העיצור ח' הוא כמו העיצור /כ/ בעברית ללא דגש. מבחינה פונולוגית העיצור /ח/ מייצג חוכך לוועי בלתי קולי, אולם

כפי רוב הדוברים היא מבוטאת כמו /כ/ רפה, כלומר כחוכך וילוני בלתי קולי.

ד' (ד'): כמו במילה האנגלית this. יש להבחין בינה לבין ד' (ד), הוזה בהגייתה לעיצור העברי.

צ (ص): לא כמו העיצור המחכך /צ/ בעברית מודרנית, שהוא מיזוג של העיצורים /ת/ ו/ס/. בערבית ההגייה היא כשל /ס/ נחצית, או בהגדרה עממית /ס/ כבדה. בהגדרה מדעית יותר: המימוש הנו על ידי וילון או לעלוע, כלומר על ידי חיתוך משני של העיצור בוילון או בלוע מלבד החיתוך הראשי שלו.

צ' (ض): /ד/ במימוש נחצי, אך לעתים כמו ch באנגלית.

ט (ط) לעומת ת (ت): כמו בעברית מקראית או בשפות שמיות אחרות, העיצור /ט/ הנו מימוש נחצי של /ת/.

ט' (ظ): עיצור הקרוב במימושו ל/ז/ נחצית.

ע (ع) לעומת ע' (ع): /ע/ כמו במימושה בעברית על ידי חלק מעדות ישראל; /ע'/ קרובה במימושה להגיית ה/ר/ הצברית.

כ (ك) לעומת ק (ق): /כ/ זהה במימושה להגייתה של /כ/ דגושה בעברית לעומת /ק/, המייצגת עיצור סותם וילוני קולי. בלהגים ערביים עירוניים עיצור זה מבוצע כ'א' (המזה), בעוד להגים בדוויים מממשים אותו כ'g'. כנצרת וסביבתה ובאזורים שונים במשולש ממומש העיצור באופן זהה ל'כ'. פון מולינן מבחין על פי רוב בין ההגיות השונות, וכך גם בתרגום בספרנו.

ג' לעומת ז': הגיית /ג' (dj) משקפת להגים כפריים, בעוד ההגייה ז' (כמו במילה ז'ורנל) משקפת להגים עירוניים יותר.

תופעת אִמְאָלָה לבנונית (מילולית 'הטיה'): יש לבטא תנועת צירה בעיצור. הופעת העיצור /א/ אחריו משקפת רק את הכתיב בערבית.

תווית היידוע הערבית /אל-/- משתנה בספר, בהתאם להגייה, על ידי ביטול העיצור /ל-/ והכפלת 'אות השמש', כדוגמת אט-טירה במקום אל-טירה. האות ג' נחשבת אצל פון מולינן ל'אות שמש', שלא כבערבית הספרותית.

הסימן הערבי ʿ (בנספחים בלבד) מדגיש הכפלה של האות הערבית בעוד שבגוף הספר ההכפלה מסומנת בדרך כלל בדגש, להקלת הקריאה.

על הספר ומחברו

משפחת פון מולינן בברן (שווייץ)
הגרף אברהארד פרידריך פון מולינן (Eberhard Friedrich von Müllinen), מחבר הספר על הכרמל, הוא נצר למשפחה עתיקה ובעלת שושלת יוחסין מוכרת מראשית המאה השלוש עשרה.¹ ראשית פעילותה המתועדת הייתה באזור ברוג (Brugg), עיר חשובה ששימשה מרכז שלטוני של בית הבסבורג האוסטרי בשווייץ. בני המשפחה החלו לשרת את בית הבסבורג כמושלים באזור אארגאו (Aargau). במשך כמה דורות מילאו בני המשפחה תפקידים ציבוריים של מושלים, נציגים ושליחים, משרתים בכנסייה ועוד.

סמל המשפחה, שצויר על דגלה ועל מגן הזהות שלה, היה גלגל מים של טחנת קמח (Mühlrad) על רקע מוזהב. ייתכן שזהו מקור שמה של המשפחה. במאה החמש עשרה, עם השתלטות ברן על אארגאו התאזרחו בני המשפחה בעיר ברן, שהייתה בעלת מעמד של עיר חופשית וקנטון רב השפעה, אחד משמונת הקנטונים שהיו הגרעין להיווצרותה של שווייץ כישות עצמאית. מאז נקשר גורלו של בית פון מולינן בגורלה של העיר ובהתפתחותה ההיסטורית והשלטונית. רבים מבני השושלת כיהנו בתפקידי מפתח בשירות הציבורי, בהנהגת העיר ובחיי היצירה והתרבות בה, וחלקם זכו לתהילה רבה בדברי ימי ברן. בני המשפחה לדורותיהם השכילו לשמור על יחסי גומלין וידידות אישית עם משפחות המלוכה באוסטריה ובווירטמברג, שמינו אותם לתפקידים ציבוריים.

רבים מהם אף השתלבו בארגונים הצבאיים והדיפלומטיים של ארצות אלה.² הדמות המרכזית בשושלת בעת החדשה היה אבי סבו של אברהארד, ניקלאוס פרידריך (Niklaus Friedrich), איש רב פעלים שזכה לאמון של מלכי אוסטריה ושל תושבי ברן גם יחד. בימי חייו (1760-1833) הספיק לכהן במשרות בכירות ביותר ובהן ראש העיר והמדינה של ברן (1803-1806), שליח העיר למשא ומתן ולהסכמים עם מלכי צרפת ואוסטריה, שותף לניסוח ההסכם על איחוד שווייץ ב-1815 ועוד. בזכות פעולותיו להרגעת חבלי ארץ בשווייץ

1 Dumcker, 1844. הספר מתאר את תולדות המשפחה וכולל אילן יוחסין מפורט. גרף הוא תואר אצולה בהיררכיה המלכותית.

2 שם, וכן Tribolet, 1929, pp. 179-181

ותפקידיו הציבוריים העניק לו בית המלוכה האוסטרי את תואר האצולה גרף (Graf), בהסכמת ממשלת ברן. תואר זה עבר מאז לצאצאיו ובהם לאברהארד פרידריך.³ ניקלאוס פרידריך זכה לאות הצלב הגדול של מסדר האבירים הפרוסי ולהוקרה רבה בהיסטוריוגרפיה השוויצרית. פעמיים, ב-1818 וב-1824, הוא כיהן כנשיא 'האיחוד השוויצרי' – למעשה תואר של ראש המדינה.

ניקלאוס היה אינטלקטואל וחוקר, היסטוריון ואיש ספר מובהק. הוא ייסד את 'האגודה לחקר ההיסטוריה של שווייץ', פרסם מאמרים רבים בכתב העת שלה ופיתח את הספרייה של בית פון מולינן ובה אוצרות ספרותיים ותעודות היסטוריות שונות למן המאה השמונה עשרה ואילך. את הספרייה ייסד סבו של ניקלאוס, פרידריך (1706–1769), שהיה גם הוא איש ציבור והיסטוריון, אספן ספרים, תעודות ומסמכים. שישה דורות של בני המשפחה, ובהם אביו וסבו של אברהארד, העשירו את הספרייה וניהלו אותה, עד שהועברה ב-1937 למשמרת בספרייה הציבורית של ברן (Bürgerbibliothek Bern).⁴

ניקלאוס הקים גם את 'אחוזת שרטז' (La Chartreuse) באזור באקכי (Bächli), שהייתה מקום מושבם של ראשי העיר ברן ממשפחת מולינן. הוא רכש את הנחלה ב-1806 ובנה בה, בשנים 1819–1821, טירה וגן לצדה וקבע בה את מושבו ואת ספריית המשפחה. ברם, למן 1831 עברה האחווה מיד ליד ונשמטה מידיהם של בני פון מולינן.⁵ בנו של ניקלאוס, גוטפריד (Gottfried, 1790–1840), שהיה סבו של אברהארד, שירת כקצין בצבא שווייץ במלחמות נפוליאון בשנים 1813–1815 ואחר כך כפקיד ממשל, ושלח גם הוא את ידו בחקר ההיסטוריה.⁶

בנו, אגברט פרידריך (Egbert Friedrich, 1817–1877), היה היסטוריון שכתב חיבורים חשובים על תולדות שווייץ. אחותו של אברהארד, מרגרטה רוזלי הלן (Margareta Rosalie Helene, 1850–1924) זכתה לתהילת עולם בארץ הולדתה בהיותה מחלוצות המאבק לשוויון בין המינים בשווייץ. היא ייסדה את 'איחוד אגודות הנשים השוויצריות' ופעלה רבות לקידום חקיקה שתקנה זכויות שוות לנשים ולגברים בארצה.⁷

3 העתק התעודה המאשרת את הענקת התואר גרף, לעיל הערה 1, עמ' 79–84, חתום על ידי הקיסר פרנץ-יוזף הראשון.

4 Herbert, 1953, pp. 51–78 מתאר את ייסוד הספרייה על ידי בני משפחת מולינן ואת כתיבי היד החשובים בה.

5 תיאור האחווה ואיורים רבים שלה מצויים אצל Keller, 1941.

6 Tribolet, 1929, p.181.

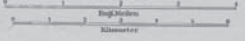
7 שם, שם; וראו למשל Brodbeck, 2000.

KARTENSKIZZE
 DER BEITRÄGE
 ZUR KENNNTNIS DES
 KARMELS

von Dr. E. Graf von Müllinen
 1907

Maßstab: 1 engl. Meile =
 1:63360

Die Grundvorstellung der Ebene ist nicht nur diejenige, die man durch die Karten erhält, sondern auch diejenige, die man durch die Reise erhält. Die Karte ist ein Hilfsmittel, um sich einen Überblick zu verschaffen, und kein Ersatz für die eigene Anschauung. Die Karte ist ein Hilfsmittel, um sich einen Überblick zu verschaffen, und kein Ersatz für die eigene Anschauung.

Erklärung der Zeichen und Abkürzungen.

- Hauptstraße
- Nebenstraße
- Eisenbahn
- Kanal
- Meeresspiegel
- Meeresspiegel
- Meeresspiegel